

Min morbror sa: Allting kommer du att glömma
utom minnet som du alltid kommer att minnas
*Athena Farrokhzad, Vitsvit*²²⁴

Minnesstigar

Längs med vilka vältrampade stigar färdas minnet? I detta kapitel kommer jag att titta närmare på hur ett minneslandskap i skuggan av flykten kan yttra sig och beträdas. Vidare hur den enskilda minneserfarenheten kan ta sig en plats i detta landskap. Som ett dominerande skeende, sammanför flykten minnen. Tidvis till minnesmärken och gemensamma berättelser, andra gånger till välbesökta platser och signifikanta föremål. I tre avsnitt följer jag minnen dels i spåren av flyktens kollektiva minnesberättelse och dels genom minnets återkomster till välbekanta rum och materialiteter, för att se hur minnet skapar sig ett eget rum och trampar fram en egen stig vid sidan av den vältrampade, och hur en rörelse yttrar sig och åstadkoms i denna förskjutning.

I "Flyktens topografi" följer jag genom ett museums framställning av den stora flykten från Estland. Här undersöker jag dels hur detta flyktens landskap kan beträdas och vidare hur de enskilda minneserfarenheterna banar sig väg genom det och för en dialog med dess övergripande berättelse.

I "Minnets rum" följer jag sökandet efter ett barndomshem och en minnesplats, hur det levda minnet söker efter spår i det fysiska rummet, men också tar sig plats.

I "Minnets lämningar" aktualiseras artefakternas roll som minnesspår, hur de leder minneserfarenheten och hur de blir till minneserfarenheter.

Flyktens topografi

Nära, nära, går väggarna av kartong och puts. Leder bort. Till ruinen i helväggsformat. Tallinn, 22 september 1944. Förbi resväskan i papp. Förbi kartorna, före och efter. Till båten. Vars foto lyser till och slocknar på väggen. Fartyget Juhan september 1944 deklarerar skylten intill.

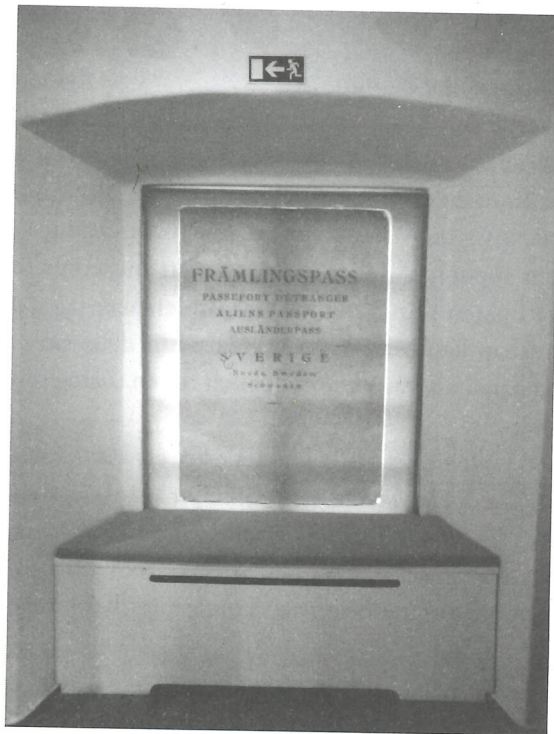
Lyser till: Resväskor uppstaplade intill kajen. Slocknar.

Lyser till: Männen på aktern i Humphrey Bogart-hattar och kepsar. Tätt, tätt ihop. Röker. Ler. Tittar bort. Läger pannan i veck. Slocknar.

Lyser till: Havet glimmar grått och flaggan i fören fladdrar till. Slocknar.

Lyser till: Ett ensamt bord och en stol på kajen. Tjänstemannen vattenkammad. Böjd över sin liggare. Med blicken neråt. Slocknar.

Från ankomstens hamn leder porten bort till nästa lilla kammare, till livet efter. Främlingspass täcker fönstret. Och en röst, trevande, tvekan- de, vägleder besökaren: "Jo, vi passerade där, allt var i ruiner..."²²⁵

Detta är mitt första möte med en flyktens topografi. Ett krigets landskap. Och det bär Estlands blå-svart-vita flagga. Det bär Estlands flagga i en svensk halvstor stad. På ett länsmuseum. De som klev av båten, till dem är detta landskap ägnat. Och de är här. Nervösa, glada, nyfikna, besvikna, förvåntansfulla. De berättar. Om resväskan. Om ruinen. Om båten. Visar. En dopklänning. En passare. En bibel. Inkapslande en bit av landet bortom. Små minnesfragment kantar porträtten. Broderar ut föremålen och viskar emellanåt hågkomster i hörlurarna.

Besökaren leds från en hållpunkt till en annan. Rörelsen genom flykten är riktad. Logiken stakar en stig och vältrampad är stigen.²²⁶ Det väsentliga nästan självlysande. Stigen går över krigets ruiner, söker sig bort från dem, via havet, till främlingskapet, till det nya. Vägen kantas av bilder, röster och artefakter. Länkarna till stigen står i relief: en dopklänning, en passare, en bibel, det som bevittnade och klarade resan tillsammans med resenären. Länkarna är kartlagda, och kartlägger i sin tur stigen. Båten som bar över havet, är namngiven och återfunnen. 30 år senare, 40 år, 70 år. I en lada, i en hamn, i ny skepnad. Artefakterna, tidpunkterna och kartorna både förkroppsligar stigen och blir till hållplatser längs med vägen. De fokuserar besökarens uppmärksamhet, betonar skiljelinjer och gränser, pekar ut vägen.

"Jag har själv lyssnat på massvis med berättelser, men att höra dem så här, levande, är något helt annat", förklarar museiintendenten som dirigerat minnena i deras tillfälliga hemvist.²²⁷ Så utställningen följs även av "levande minnen". I en serie föreläsningar, får de som minns berätta. Om landet bortom och dess kultur, om flykten och dess väg, om ankomsten och det Sverige man mötte.

I skärningen mellan hållpunkterna och berättelserna, mellan tingen, bilderna och rösterna tar en flykt således form och låter sig följas i spåren. Den blir till en rörelse, i flödet från en hållplats till en annan, från ett minne till ett annat. Vältrampade stigar, fasta hållpunkter och yttre gränser ritar fram ett minneslandskaps konturer. Likt linjer på en karta söker de markera ett territorium, avskilja ett innanför från ett utanför, ett före från ett efter. Stigen som bär genom detta landskap binder ihop fragmenten till en flykt, både som en fysisk erfarenhet och som en berättelse om den stora flykten.

Flykten under några stormiga höstmånader 1944 över Östersjön, från ett åter ockuperat Estland till Sverige. Flykten genom Finland och Tyskland, till fots, med tåg, till havs, från ett flyktingläger till ett annat. Flykten vidare till Kanada, till Australien. Flykten under ett par dagar eller ett par år, passerande en gräns eller flera gränser. Det minneslandskap som museiutställningen försökte frammana av flykten sammanförde detta väldiga tidsspänn och samtliga dessa geografier, de individuella och de kartografiska. Minnena hade samlats, beroende på de flyendes antal, till större eller mindre pilar, som pedagogiskt pekade ut riktningen på kartan och i färden. Hand i hand med fakta om antalet flyende och viktiga datum, gick också den levda erfarenhetens ombud. Till synes vardagliga föremål, i detta flyktens landskap framlyfta, signifikanta och på samma gång påtagliga. En resväska, en passare, en klänning. Fragmentariska minnesberättelser i intervjuform, brev, teckningar och officiella dokument som främlingspass och brev från Röda korset och myndigheter. Alla hade de sammanvävts till en berättelse, som på en och samma gång sammanförde och spretade, som en polyfonins enade röst.²²⁸

Ett landskap kan beträdas och betraktas genom två former av seende, konstaterar Kenneth R. Olwig. Det landskap som man tillägnar sig kan, beroende på vilket seende som föregått vandringen, framstå antingen som ett fält av göranden eller ett performativt landskap:

The first involves the binocular vision, movement and knowledge gained from a coordinated use of the senses in carrying out various tasks (Ingold 93). The second derives primarily from a monocular perspective that is fixed and distant from the body. The first modality engenders a sense of belonging that generates landscape as the place of dwelling and doing in the body politic of a community, whereas the second constructs a feeling of possession and staged performance in a hierarchical social space.²²⁹

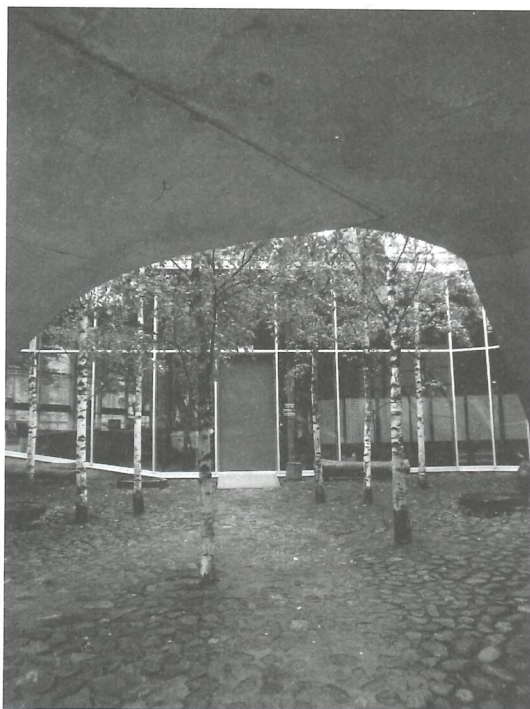
Flykten i museets framställning kan man beträda som en scen innehållande olika objekt, vars sammanvävda berättelse stakar en väg för betraktaren.²³⁰ Ett distanserat seende kan se landskapet på håll, fastställa de yttre gränserna, och känna efter linjer som avskiljer sceneriet från

dess omgivning. Flyktens topografi i sin performativa form presenterar en sammanhållen berättelse, en helhet, där objekten har sina bestämda platser och tilldelats vissa roller. Resväskan av papp vittnar om och förtydligar färden över havet, placerar flykten i en bestämd tidsperiod då papp ännu var brukligt som material för väskor.

Men väskan har också varit med om en faktisk färd och därigenom kan den utgöra en del av minnen från den färden. Mot en fond av en sjöresa, av öppna småbåtar, betonar samma väska också kontrasterna genom sin blotta materialitet; det malplacerade i pappens färd över havet, kan också berätta om flyktens malplaceringar. Den performativa berättelsen om flykten, är också med andra ord sammanvävd av levda minnesfragment som förkroppsligas bland annat genom tingen och i det materiella. Vandraren kan välja att ta en sinnenas väg *genom* landskapet, istället för att betrakta det på avstånd. Blicken kan fokusera hållpunkterna, känna efter fragmentens levda erfarenhet och deras textur, men också känna av hur rörelsen och pendlingen mellan fragmenten banar vandraren en väg och skapar en levd erfarenhet av själva vandringen. Ett landskap genomlevt genom en vandring, framstår snarare som "a topological realm of contiguous places" konstaterar Olwig, där formen och innehållet hamnar i fokus snarare än avstånden och de yttre gränserna.²³¹ Besökarens upplevda vandring genom flykten kan därmed frammana ett annat landskap än utställningens tidvis performativa och sammanhållna berättelse om den stora flykten. Min första vandring genom utställningen, som den beskrivs i början av detta avsnitt, kan betraktas som ett sådant exempel. Här står detaljerna i fokus. Varje hållpunkt kan upplevas som en stillbild tagen ur en livets scen, med viss intensitet och inkapslande en egen berättelse.²³² Även om min vandring i stort var ledd av den väg som museets performativa berättelse hade banat för mig, så var den betydligt mer oorganiserad. Vissa hållpunkter, som bildspelet om båt färden, stannade jag längre vid och därmed fokuserade i större grad än andra. Man hade också kunnat välja att göra en baklängesvandring, börja i ankomsten och sluta vid Estlands kust, eller rent av hoppa mellan olika berättelsestationer. En vandring, som fokuserar fragmenten snarare än helheten, har också potential att presentera en mer slumpmässig väg genom flykten. Denna stig sammanfaller tidvis med den utstakade väg

som löper genom det performativa landskapet, men kan också avvika från den och presentera den levda erfarenheten av samma väg. Medan den performativa berättelsen i stort sammanfaller och följer en flyktens representativa rum, kan det levdas väg genom den, snarare beskrivas som ett praktikernas fragmenterade sökande.²³³

I spåren av den representativa berättelsen om den stora flykten, en vältrampad stig som sammanför och förenar enskilda minnen i bestämda pilar, som riktar rörelsen och organiserar tiden efter en kronologisk logik, kan det levda således yttra sig i form av själva rörelsen genom detta minneslandskap, sättet att tillägna sig dessa minnen och genomleva dem, ett varande i landskapet. Det levda kan vidare spåras i själva minnesfragmenten, i föremålen, berättelserna, fotografierna och dokumenten. Också i dem pågår ett minnets varande, ett varande som här samtalar med det performativa landskapet och går längs med dess vältrampade stig.

Stigen

En kall januaridag, "fast inte lika kallt som krigsvintrarna",²³⁴ berättar Edgar, Mari, Aino och Ene sina minnen i följd, under en timme för museibesökarna. Fyra minnen. En flykt:

Edgar: Här finns en liten ort som heter Risti. Ifrån Risti till Tallinn, dit är det 45 kilometer. Ifrån Risti till Keibubukten, dit är det 15–16 kilometer. [...] Och flyktvägen [gick] ifrån Risti här, till Keibubukten där. Det var det. Då har jag satt mig själv på plats, så att säga. Då får vi börja någonstans i septembermånads början 1944 och närmare bestämt så börjar vår flykt i sista minuten.²³⁵

Mari: Jag ska bara visa som hastigast på den här kartan hur vår resa ner gick. Min mamma, min bror och jag befann oss på vår gård här i södra Estland. Pappa var på sitt arbete i Jõgeva och vi

skulle i första hand till Tallinn. När mamma berättade för mig att vi skulle fly, frågade hon mig vilket land jag ville komma till och då sade jag Sverige. "Ja, det är dit vi ska", sa hon. Vi fick alltså åka till Tallinn och fick vara där i en månad och vänta på den båt som vi hade blivit utlovade att vi skulle åka med. Vi kom iväg därifrån den 11 september från Tallinn.²³⁶

Aino: Vi bodde i Pärnu, här. [Visar på kartan] Och när vi sen skulle fly, så var det hemligt hemligt hemligt. Det fick absolut inte talas om för barn, vart vi skulle, utan vi skulle till Tyskland. För det var inte tillåtet att åka till Sverige. Så att inte förrän vi var på flyktningbåten fick jag höra att vi var på väg till Sverige. Då var vi långt ute på havet. Vi åkte till Kihnu och härifrån åkte vi i en fiskebåt som hette Aliide. [...] Mig veterligt åkte vi ifrån Pärnu den 21 september. Det var alltså mitt i stormarnas tid och jag har alltid fått höra att det tog två dagar och två nätter.²³⁷

Ene: Ja, den här översikten som finns i det första rummet [på museet], med de många pilarna som visar hur de estniska flyktningströmmarna gick, jag hör hemma i den pil som *inte* går till Sverige, utan den pilen går till Tyskland. Så att min resa, från det att vi lämnade Tallinn den 20 september [1944] till att jag kom till Sverige den 13 februari 1948, varade ganska länge. Och det hände många saker på den färden.²³⁸

Flykten börjar. Flykten sätter "på plats". I ett landskap. I en karta. I ett datum. Vägen till. Vägen ifrån. Man blir en del av "pilen", av "flyktningströmmarna" på väg. Gemensamt ritar Edgar, Mari, Aino och Ene upp en flyktens karta. De placerar in sig själva i det performativa minneslandskap som besökarna nyss tagit del av. Riktningen och logiken i den gemensamma minnesfärden tar avstamp i en föreställning om flykten som en rumslig förflyttning. Flykten representerar en tydlig distinktion mellan fly *ifrån* och fly *till*, mellan en tid *före* och en tid *efter* flykten.²³⁹ Det är också ett minneslandskap betraktat från värdlandets normhorisonter och dess definiering av det främmande och det

välbekanta. En okänd terräng som behöver presentation. Som behöver pekas ut på kartan, förklaras, belysas och avgränsas för en publik som förväntas betrakta skeendet utifrån. Minnena tar avstamp i en flyktens topografi som snart omvandlats till en karta av prickar, av avreseorter, mellanstationer och slutdestinationer.

Platsen och datumet nålas fast och betonas. De tillåts ha första ordet och blir portarna in i flykten. Men de blir också porten in i var och ens flykt, i var och ens minne. Flykten ger också rum för det levda. Edgar, Mari, Aino och Ene understryker alla exaktheten, den specifika avreseorten och det precisa avresedatumet; därigenom gör de också flykten till sin. Exaktheten styrker minnets roll som vittnesmål, men markerar också den egna färdens utgångspunkt. Minnets blick återger det rum det utgår ifrån, specificerar det och öppnar upp mot det landskap det ämnar vandra genom.

Tidvis väger minnena det egna mot det gemensamma och understryker på samma gång distinktionen och samhörigheten. "Jag hör hemma i den pil som *inte* går till Sverige", betonar Ene. Hemma hör man i en pil och inte i en annan, ett eget rum likväl placerat i en av kollektivets strömmar. Vid sidan om platsen som materialitet och som kontextuell konstruktion, ett Tyskland som färdens konkreta geografi eller som flyktningströmmarnas pil, understryker Ene också det egna rummet, ett hemmahörande innanför och i samtal med dessa båda.²⁴⁰ I en analys av minnets relation till platsen, argumenterar Dylan Trigg i *The Memory of Place*, för ett platsens varande:

Experiencing place is not reducible to a set of objective properties. But nor does the experience of place depend wholly on a sociopolitical context. Instead, a third way can be mapped out, in which attention is drawn to the existential significance of place. [...] The world does not, that is to say, constitute of a series of concurrent markers placed in the earth's landscape. Rather being-in-the-world means being *placed*.²⁴¹

Att sätta sig själv på plats är också ett varande i platsen. Minnets specifika plats är en pågående och förkroppsligad erfarenhet.²⁴² Platsen

är minnets hud, en yta som känner av det specifika, för just denna erfarenhet, denna kropp, detta minne. En platsens förnimmelse, som inte uteslutande hör till det konstruerande jaget, eller begränsas till det konkret materiella.²⁴³ Ett minne som i all sin samstämmighet med kören av andra röster, andra minnen, ständigt utgår ifrån sin specifika förnimmelse och sin egen plats i minnets väv.

Edgar slår fast orten och tiden för flykten, det exakta avståndet från orten till bukten, havet och båten. "Då har jag satt mig själv på plats", lägger han till, på plats på en flyktens karta och på plats i den egna flyktens minne. Datumet och året för flykten specificerar han till: "närmare bestämt så börjar vår flykt i sista minuten". Sista minuten är inget klockslag. Sista minuten är flyktens akuta timme. Timmen bortom vilken det är försent.²⁴⁴

Mari pekar på kartan: från här till där. Hon vittnar, betonar kartans sanning och lägger till magin: hur ett barns önskemål lyckas trola fram rätt slutdestination för flykten. Hon drömmer om Sverige och det är till Sverige som flykten ska bära. En knappt märkbar förskjutning, från ett vittnesmålets klockslag och kalenderdatum till "sista minuten", från en kartans ankomsthavn till ett barns önskedrömmar. En förskjutning som markerar distinktionen mellan flykten som fakta och flykten som levd erfarenhet, som tillfogar platsen och kartan också en förnimmelse. I denna förskjutning markerar minnet sitt liv och banar sig en egen stig, vid sidan om den vältrampade. I mellanrummet mellan kollektivets vittnande och det egna, inkapslar det en flyktens akuta timme och drömmar.

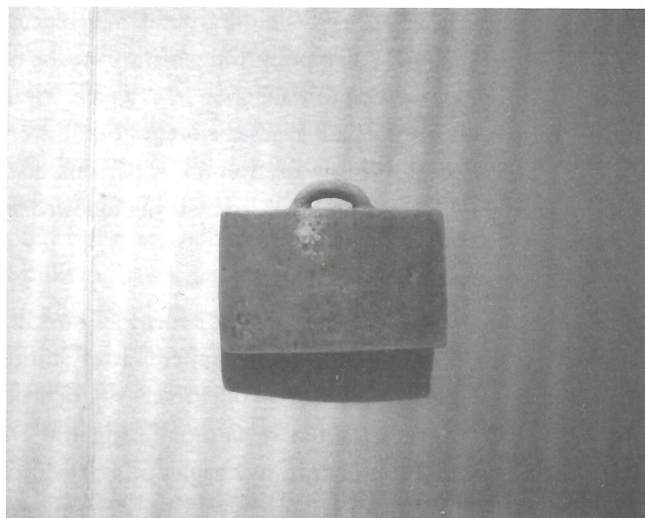
Paradoxen med en vältrampad stig är att den skapas som ett resultat av varje individuellt fotavtryck som trampar fram den, konstaterar Sarah Ahmed.²⁴⁵ På samma gång som stigen leder vägen, är den i sin tur skapad av de minnen som banat fram den:

The relationship between "following a line" and the conditions for the emergence of lines is often ambiguous. Which one comes first? I have always been struck by the phrase "a path well trodden." A path is made by the repetition of the event of the ground "being trodden" upon. We can see the path as a trace of past journeys. The path is made out of footprints – traces of feet that "tread"

and that in "treading" create a line on the ground. When people stop treading the path may disappear. And when we see the line of the path before us, we tend to walk upon it, as a path "clears" the way. So we walk on the path as it is before us, but it is only before us as an effect of being walked upon. A paradox of the footprint emerges. Lines are both created by being followed and are followed by being created.²⁴⁶

Det levdas pågående varande, må det vara i form av enskilda minnesfragment eller en rörelse genom landskapet, sätter ständigt nya fotavtryck. Det kan växa och inkludera kollektivets väg och berättelse i sitt varande.²⁴⁷ Det följer tidvis den vältrampade stigen och avviker ibland från den och skapar därigenom nya vägar. Stigen är med andra ord mångdimensionell. Den kan artikulera sig både genom den fysiska topografin, via det levda och i form av en kollektivets vältrampade stig.

Den knappa förskjutning som det levda minnets varande åstadkommer mellan en levdas stig och den kollektivets, förtydligar mellanrummet mellan de två stigarna och betonar dess intensitet. I detta mellanrum laddas flyktens fakta med en erfarenhetens förtätning: det akuta i sista minuten, magin i att kunna förutsäga en oförutsägbar situation, att kunna drömma fram platsen och se den konkretiseras. Flyktens rum omfattar i Maris minnesfärd både det materiellt konkreta, ett ankomstens land, men också drömmen om den och det mellanrum som därmed skapas i en förskjutning mellan platsens konkretion och den drömda platsen. Minnet förmedlar en flyktens erfarenhet, innefattande representationen, varandet och rummet där emellan.

Fotspåren

Edgars, Maris, Ainos och Enes fortsatta minnesresor konkretiserade denna sammanvävning av två stigar, den kollektiva och den egna, med mellanrummet dem emellan. Nedan får vi följa dem i sin helhet och i samma ordning som de berättades för åhörarna på museet.²⁴⁸

Edgar: Det är en sista minutens flykt för min och min familjs del. Den började här någonstans, då far och mor är ute och arbetar på fälten. Då frågar mor, far: "Hur är det nu, kommer ryssarna?" Far säger: "Ja, de kommer." "Vad gör vi då *här* fortfarande?!" Man lägger ner sina redskap och fader och moder ger sig iväg för att sondera terrängen, för att se om man kan komma till Sverige någonstans ifrån. Då åker de iväg. Detta är nu på eftermiddagen. Med häst och vagn till den här Keibubukten. Av någon anledning, jag vet inte varför, men min far hade fått nys om att här ska det finnas en farkost som ska avsegla strax och där finns det möjligtvis någon plats kvar. [...] Det är sena kvällen redan. Klockslaget vet jag inte, men min äldre syster och jag är fortfarande uppe och vi tittar åt Tallinn till och där ser vi ett stort sken. Det är den sista

stora bombningen av Tallinn och saker och ting brinner upp. Då kommer helt plötsligt mamma tillbaka och berättar att hon har kommit [...] för att packa ihop sin familj, fyra barn, och för detta har hon fått en halvtimme, för att det är bråttom att komma iväg. För som sagt var, Tallinn håller på att falla och avståndet, som jag sade, är inte långt. Så efter en halvtimme är det hela klart. De små barnen har väckts och är påklädda. De stora barnen förstår inte riktigt vad man håller på med. De små bryr sig inte. [...] Det är ett lastbilsflak och jag vet inte om det var stort eller litet, men det rymmer nu 8 familjer. [...]

Den här bilden är min upptäckt från utställningen här. Helt plötsligt står jag framför den här bilden. Den är lite lågt till vänster när man kommer in [i utställningslokalen]. Då upptäckte jag att det här har jag ju själv upplevt. Just den här situationen. [...] Här någonstans i vattnet längre bort ligger fartyget, farkosten som vi ska åka med. Och hur ska man komma dit? Som man ser här [på bilden], det är sand och det är stenbumlingar både här och där. Det är vattenpölar. Men det är alltså ett extremt lågvattenläge här. Den här tekniken som man ser här, att man har lastat på, flyktningarnas knyten på vagnarna. Till och med en barnvagn är med. Damen här är väldigt allvarlig. Jag vet inte hur man ska tyda den här situationen. Men jag tror att det var så här att [man använde] den här tekniken att med häst och vagn åka ut i vattnet och möta en inkommande farkost. Exempelvis fiskarna måste ha råkat ut för det här extrema lågvattnet tidigare och visste hur man skulle göra. Så gjorde vi också. Ifrån lastbilsflaket lades vårt bagage ombord på vagnarna och från vagnarna till små båtar. Livbåt och sen ombord på fartyget.

Mari: Ja, väl framme i flyktinglägret den 23 september satte jag mig och började skriva något som jag kallade för: "Minnen från den tid då jag kom från Estland". Tyvärr så fick jag något roligare för mig, så att jag aldrig avslutade den här berättelsen [...] Nu är det alltså tioåringen som skriver här: Äntligen kom vi iväg. [...] Vi hade två hästar. Jag satt i den första vagnen bredvid mamma och

körde hästen. Snart kom vi fram till stationen. Vi tog ner paketen och lämnade in en del bagage. Strax kom tåget och vi steg på. Så började tåget röra sig och resan började. Jag tittade ut genom fönstret men snart blev det mörkt och jag såg inget mera. Så började människor att komma ombord och jag måste sitta i mammas knä för att ge rum åt andra. Sen blev det åter ljust och jag kunde titta ut igen. Snart kom vi fram till Tallinn. Vi steg av och hämtade bagaget och letade upp ett stadsbud med kärra, som tog oss till ett hus där det bodde en vän till mina föräldrar. I våningen var alla fönster sönder efter bombningarna. Sen gick vi tillbaka till stationen för att möta pappa som skulle komma med ett tåg. Jag sprang omkring på stationen och där satt en fyllgubbe på trappan och sjöng en oanständig visa. Så kom polisen och sa: "Sjung inte såna visor här! Vill ni göra det, så får ni gå härifrån." Fyllgubben sa: "Jag går inte härifrån. Jag sjunger vad jag vill och sitter var jag vill! Ni kan inte jaga bort mig." Polisen blev arg och förde bort mannen. Sen sprang jag tillbaka till mamma. Nu kom det massa folk men det dröjde innan vi såg pappa. Och så såg vi våra släktingar, tant Elsi och hennes son Jüri. Nästa dag gick vi till zoologiska trädgården. Där fanns det ponnyer och getter, en sköldpadda, apor, tre björnar, fyra lejon, två dingos, varg, tvättbjörnar, två vildsvin, piggsvin, tre harar och papegojor och alla möjliga slags fåglar. På kvällen tog vi tåget till tant Tiina i Nõmme [en förstad till Tallinn] där vi skulle bo. Sen återvände vi till Tallinn och tant Elsi och Jüri och gick återigen på zoologiska trädgården. Sen gick vi till parken vid slottet Kadriorg och tog spårvagnen tillbaka och gick och åt på restaurang Du Nord. När vi var mätta tog vi en promenad på Frihetstorget och uppför berget till Långe Hermann och sen spårvagn tillbaka till stationen Tondi, för att ta tåget till Nõmme. På väg till tant Tiina, intill Tiinas hus, mötte oss mamma, som sa att hon måste åka in till stan. Sen var de borta varenda dag och inte vet jag vad de gjorde. Ibland gick vi på bio i Nõmme eller i stan. Och en gång åkte mamma tillbaka till vår gård för att hämta mat. Men sen kom det bud att vi kunde åka till Sverige.

Aino: Det var en sån där fruktansvärt överbefolkad båt. [...] Det var bara mamma, min syster och jag. Och vi var åtta respektive fyra år. Pappa, han var vid fronten vid den tiden. [...] Vi navigerade vilse och det var stormigt. Båten skulle egentligen ta 50 pers, men det var långt över hundra. Till och med 150 har det sagts. Så att den där stackars skepparen. Det var en av de få skeppare som inte ville ha betalt. Ingenting ville han ha och det var väldigt ovanligt. Han sade: "Nej, jag törs inte ta min egen familj, jag gör så här att jag lastar av de här människorna och sen kommer jag tillbaka och hämtar er." Han hann aldrig. Estland var redan ockuperat då. Så att det var en fruktansvärd tragedi.

Hur som helst, vi låg alltså under däck på halm och vi låg bokstavligen som sillar. Min syster och jag, vi tyckte att det var spännande. Vi var inte ett ögonblick rädda, inte ett ögonblick. Vi hörde att vi skulle till Sverige och vi tänkte: "Jaha, där finns det prinsessor med kronor på huvudet." Och det var ett så spännande kungarike. Ja, och låt oss då säga att kärll för att uträtta sina behov, det gick runt helt enkelt. Ingen kunde resa sig. Det var alltså så tjockt [med folk]. Ingen kunde resa sig. Och likaså kärll att spy i, om man mådde illa och det gjorde vi hela tiden. Åtminstone min syster Tiina och jag. Vi var oerhört sjösjuka. Det var meningen att vi skulle till fastlandet, men då hamnade vi faktiskt i Slite på Gotland. Den här båten kunde inte gå ända in i hamnen utan det var småbåtar som skulle hämta oss. Det var bråttom bråttom av någon anledning och det var mörkt. Min lilla mamma hade fått med sig några smycken i sin handväska. Handväskan gick upp, allt ramlade i halmen och det fanns inte tid att leta efter det. Så att... ja. När vi kom till Visby så var det ett stort tält med lottor och där fick vi då smörgåsar och varm choklad. Det var ju underbart helt enkelt. Och vi inkvarterades i Snäckersbaden så småningom och det låter ju väldigt lyxigt, men se, det var det ju inte. Dels var ju säsongen över, så att det var tomt. Vi var i ett litet rum. Där var vi två familjer, 6 personer i ett litet rum. Bagaget magasinerades. Inte för att vi hade så mycket med oss, men mamma hade då en väska, med det nödvändigaste. Det magasinet brann ner.²⁴⁹ Det uppstod eldsvåda så att allt brann

upp, utom min mammas konfirmationsbibel. Hon tyckte att detta var ett tecken på något sätt. Jag tänkte faktiskt skicka runt den här [bibeln]. Den är lite vattenskadad men...

Ene: Vi skulle till Tyskland, för mina föräldrar hade inte lyckats ordna någon överfärd till Sverige. Vi kom till hamnen i Tallinn den 20 september. Det var fruktansvärt mycket folk. Vi skulle åka med en fraktbåt som hette Vinden. Och där kom den första chocken. Vi, det var mina föräldrar, min mormor och en gammal dam som mina föräldrar hade lovat att ta med. Då säger min mamma plötsligt: "Ene, nu måste du gå upp för landgången själv, för pappa ska hjälpa mormor och jag ska hjälpa tant Loti", som hon hette. Då ser jag den här landgången och jag tycker att den är oändlig. Det är som Jakobs steg upp till himmelen. Och jag ska ensam gå uppför denna landgång. Jag hade min docka under vänsterarmen och så höll jag, som jag tyckte, i det slaka repet i oändlighet. Pappa gick före och mamma kom efter. Nå, vi kom ombord i alla fall. Båten lade ut. När vi var ungefär i höjd med det som nu heter Klaipėda i Litauen, då blev vi angripna av två ryska jaktplan. De kom och gjorde några djupflygningar över båten, sköt med kulsprutor. Det satt ju folk på däck. Det var en del som dödades och en del blev skadade. Sen återkom de och avfyrade fyra torpeder. Tre stycken föll i vattnet, bommade direkt. Den fjärde kom i en sån underlig vinkel att den studsade mot vattenytan, vände och med den trubbiga ändan gick förbi skorstenen och föll i vattnet på andra sidan. Vad som hade hänt om den inte hade vänt, det kan man ju bara spekulera i. Vi kom då så småningom till den 22 september, så anlände vi till Gotenhafen som numera heter Gdynia. [...] Det var mycket folk där, kan man säga. Därifrån for vi med tåg till Berlin. Den vistelsen där i fyra månader, den var präglad utav bombanfall. Det kunde vara upp till tre anfall per dygn. På förmiddan kom Amerikanare och jag kan ännu höra hur programmen i radio bröts och så var det en mans röst som sa: "Achtung! Achtung! Luftlagemeldung! Schwere Bomberverbände über Hanover, Braunschweig in Richtung

Berlin." Då visste man att man skulle ge sig iväg till skyddsrummen på stan. [...] På kvällen, vid elva tiden ungefär, kom engelsmännen. Då gick vi inte till några skyddsrum, utan vi gick ner i källaren och satt där. Och man hörde hur de här bombmattorna kom närmare och närmare. Dunsarna närmade sig. Folk satt och drog in huvudet mellan axlarna. [...] I februari 1945 visste man inte vilka som skulle komma först, de allierade eller Sovjetarmén. Då bestämdes det att vi skulle fortsätta och åka till Österrike och det var bara att ta tåget. Jag minns att fönstret i kupén var täckt med en militärfilt. När tåget lämnade stationen, sades det i högtalare att om tåget stannar mellan två stationer, då är det anfall mot tåget och då ska alla ut. Jag kommer ihåg att jag satt och inte kunde slappna av, utan hela tiden lyssnade jag [efter]: "Saktar tåget av? Saktar tåget av?"²⁵⁰

En flykt, fyra minnen. Gemensamt banar de fram en stig. Tillsammans frammanar de en flyktens kronologi: från Edgars och Maris tiden-strax-före flykten, till Ainos färd över havet och Enes resa i det pågående krigets Tyskland. En polyfoni av röster som tillsammans väver fram en början och ett slut av skilda minnesfragment. De förkroppsligar en flyktens geografi: ritar gemensamt fram en karta med olika avreseorter i Estland och skilda förutsättningar för avfärden, blir till strömmar på väg till Sverige eller Tyskland.

Uppför museets vältrampade stig går de alla, längs med pilarna, längs med en väg kantad av Historia i versaler. Bombningarna av Tallinn. Bombningarna av Berlin. Längs med krigets undantagstillstånd, fram till vändpunkterna.²⁵¹

Till publiken lyfter Edgar en bit av det gemensamma landskap man nyss vandrat genom: en bild "lite lågt till vänster när man kommer in". Och lägger till: "det här har jag ju själv upplevt". Han fokuserar bilden och betonar detaljerna, stenbumlingar, vattenpölar, knyten, häst och vagn. "Till och med en barnvagn är med." Detaljernas konkretion omvandlar bilden till en högst påtaglig sådan. En bild som sinnena kan känna efter och känna sig fram till. Bilden lyfter fram detaljer ur ett flyktens varande, dess konkreta erfarenhet av att ta sig till häst och vagn över den av lågvattnet ödelagda stranden, till den väntande båten.

Tioåriga Mari räknar upp djuren på zoo och väntar på mamma som är "borta hela dagarna". "I våningen var alla fönster sönder efter bombningarna", konstaterar hon. Intill denna stillbild ur krigets vardag, ställer hon "fyllgubben" och dennes dispyt med polisen. Blicken är ett barns. Urvalet av det, som är av vikt, är styrt efter denna blick som avviker markant från flyktens logik och dess prioriteringar av det angelägna.

Aino räcker sin mors konfirmationsbibel till publiken och lägger till: "Den är lite vattenskadad, men..." En flyktens relik och kontenta i ett. Kvarlevan efter en brand, det återstående av flyktens konkreta materialitet, som förtydligas och understryks genom vattenskadan. Hon erbjuder medresenärerna på denna minnesresa att drar fingrarna över de bubbliga sidorna, känna på skadan och känna efter. Ainos färd följer en flyktens kronologi, från en avresa till en ankomst. Likväl fokuserar hon de enskilda tragedierna längs vägen, ödets episka utslag och vardagliga nyck. Skepparen som lämnar familjen, i hopp om en säkrare återresa. En återresa som aldrig blir av. Smyckena som försvinner i halmen, i sista minuten, när man väl anlärt till räddningens hamn. Det akuta understryks genom oåterkalleligheten i detta ödets spel. Det bryter kontinuiteten i berättelsen om den stora flykten, flödets självklarhet från en början till ett slut och vidare till en ny början.

Hos Ene står en landgång i relief, en "Jakobs steg upp till himmelen". Landgången upp till Vinden, flyktens båt. Den "oändlighet" som det tar att ta sig upp för den, följs av en serie förtätade stillbilder som i raskt tempo bildar scener ur flykten: ryska jaktplans djupdykningar och döda på båtens däck. Följt av en torpeds färd i slowmotion. Minnet dröjer vid hur torpeden studsar mot vattenytan och missar båtens skorsten. Tiden tar avstamp i flyktens före och efter, men blir däremellan till en kedja av växlingar i tempo och av "chock", som Ene uttrycker det.²⁵² Hennes minnen saktar in, låter detaljerna stå i relief och tala, för att åter öka takten. Tempot växlar och med det ändras rörelsen genom landskapet. Vissa hållpunkter fokuseras medan andra passerar snabbt.

Genom att gå i fotspåren av den stora flykten, banar dessa minnen också själva fram samma stig. De befäster kronologin och kartan. De fokuserar flykten, bekräftar och befäster den som minnesmärke, låter den leda vägen.²⁵³ På samma gång avviker de alla från den banade vägen. Alla

fokuserar de och lyfter fram detaljer, tidvis genom ett avbrott i flödet, andra gånger genom ändring av tempo eller av blicken. Detaljerna konkretiserar erfarenheten, låter sinnena förkroppsliga en krigets vardag och pekar på samma gång ut mellanrummet mellan den gemensamma stigen och den egna nytrampade, mellan olika tidsrum och minnesvärldar. Rörelsen genom minneslandskapet blir det levdas, en förflyttning som återfokuserar vissa hållpunkter, hoppar mellan dem och ändrar riktning och tempo. Här är det rörelsen som skapar en stig genom ett varandets landskap, snarare än det performativa landskapets stig som leder vägen.

Edgar bryter flyktens flöde av hållpunkter sammanfogade till en berättelse, genom att plocka ut en av dem och fokusera den. Han låter sitt minne omfatta den och göra den till sin. Han laddar den med sin minneserfarenhet och låter den därpå förkroppsliga en gemensam erfarenhet av stenbumlingar, vattenpölar och knyten, av att ta sig ut till en väntande farkost över lågvattnets strand. En förskjutning från den gemensamma vägen, som lägger till det egna erfarenhetsrummet, men som på samma gång väver det kollektiva och det egna till en gemensam erfarenhet. I Edgars detaljerade beskrivning av bilden, växlar minnet konstant mellan den egna erfarenheten av "samma situation" och bildens förmedlade erfarenhet. Från den egna lågvattenstranden och "farkosten som vi ska åka med", till bildens specifika detaljer, "barnvagnen" som också får följa med, och den allvarliga "damen" som betraktar betraktaren. Olika minnesrum som ställda intill varandra för en dialog, men också betonar glappet och mellanrummet, skillnaden och gemenskapen i erfarenheten. "Jag vet inte hur man ska tyda den här situationen", lägger Edgar till fundersamt och betonar därigenom också det specifika för varje erfarenhet, mellanrummet mellan olika minnens varande.

Mari byter ut blicken och perspektivet på flödet. Låter barnet bedöma och sammanfoga nya och gamla hållpunkter. Flödet blir ett annat, sprunget inte primärt ur det meningsbärande för representationen av flykten, utan ur den levda erfarenheten. I de samlade minnenas kör, står barnablicken i kontrast, både mot den tydliga logiken i en berättelse om den stora flykten och mot den vuxnes nuvarande hågkomst av en tidigare minneserfarenhet. Det är med den vältrampade stigen som fond som Maris barnablick talar. I avvikelserna från den pekar Maris minne ut en parallell

stig. I blickens förskjutning, i det mellanrum som den åstadkommer, understryker minnet sin specifika erfarenhet, men också dess pågående varande.²⁵⁴ Det kontrasterar den unga Maris blick och hennes hågkomst av flykten mot den vuxna Maris erfarenhet av samma flykt 70 år senare, ett minnets förut-varande och ett minnets nu-varande. Barnblicken pekar ut mellanrummet mellan de två hågkomsterna och tidsrummen och understryker erfarenhetens intensitet dem emellan och därigenom. I dialog med det kollektiva förtydligar minnet ett varande emellan, i Marcia Sá Cavalcante Schubacks definition.²⁵⁵ Ett varande som förmedlar en förskjutning mellan två minnesvärldar, snarare än mellan flyktens och exilens rumsliga förflyttningar mellan hemma-borta.²⁵⁶

Med utgångspunkt i minneserfarenhetens varande kan också flykten som minnesmärke och dess vältrampade stig, betraktas som ett objekt relaterat till det förflutna, som minnet förhåller sig till, men också kan inkludera i den egna minnesplatsen och göra till sitt.²⁵⁷ De levda minnena fokuseras och riktas genom flyktens koncentration av tid och rum och sammanflätas till ett skeende och ett flöde, till en berättelse om den stora flykten, som likväl består av minnenas många fotspår. En flyktens pågående hågkomst mellan stigarna.

Minnets rum

Det är vår och den lilla förstaden till Tallinn badar i grönska.²⁵⁸ Tallarna böjer sig över våra huvuden. Trädgårdarna breder sig utåt och uppåt. Husen som då och då skymtar bland träden, känns som inkräktare i denna skogens katedral.

”Det här huset är helt nytt. Här fanns inget hus. Det var en tomt förr. Jag kan visa bilder sen. Här var sand, tallar. Här spelade vi boll och lekte. Mitt i, där hade de grävt skyttegravar och bunkrar. Och där lekte vi!” berättar Jaan och skrattar tyst vid minnet.

Jaan och hans fru bor växelvis i Sverige och i Estland numera. Till förstaden och barndomshemmet under krigsåren återvänder han med jämna mellanrum. Ibland har han fått komma in i huset. Men lika ofta går vägarna runt kvarteren, vidare till järnvägsstationen och skolan bortom talskogen. Området förändras, byggmaskiner är i full gång. Nya hus dyker upp. Ägarna byts ut. Vissa hus renoveras och vissa förfaller. Jaan fotograferar och dokumenterar. Numera lägger han ut bilderna på nätet, ackompanjerade av små minnesfragment och med en del fakta som ledstjärna; husets nummer, adress, årtalen då det var i familjens bruk. Samma port, samma gata, i olika skepnader, år efter år. Också för mig berättar Jaan och pekar ut, där vi går under tallarna.

Däruppe, på hörnet. Där bor min bänkkamrat. [...] Och jag tror det var det här huset om jag inte har fel... som fick träffen alltså. Som såg ut som ett dockhus. För det var ett tvåvåningshus, om de inte har byggt på en våning. Det måste vara det. [...] Jag minns inte någon takvåning, men om man ser på resten. Jag tror det var det här huset, men jag kan inte svära på det.

Vi resonerar fram och tillbaka. Jaan minns tegeltrappor i mitten av huset. Kunde det vara detsamma? Undrar jag. Detta hus har ju också trappor i mitten. Samma gata? Gatunamnen är nya. Men det var denna gata. Det kan hända att man rivit och byggt nytt, resonerar Jaan. "Fast det här är inget nybygge" konstaterar hans fru. "Jo, det är ett bygge från sovjettiden. Det är inget gammalt" betonar Jaan.

En liten tax som lyckats smita ut genom ett trasigt trädgårdsstaket längre ner på gatan har följt oss ängsligt på avstånd. Nu smyger den åter in i trädgårdens trygga famn och börjar skälla högt och ljudligt bakom staketet. Husse visar sig vara Jaans gamla bänkkamrat från skoltiden. Hans familj ägde sitt hus, så de fick tillbaka det genom de juridiska processerna efter självständigheten, förklarar Jaan när vi efter en kort pratstund med vännen på nytt går runt kvarteret. Numera delar han huset med barn och barnbarn. Och taxen förstås. Jaan har också hunnit fråga honom om huset vi letar efter: "Han mindes vilket hus det var. Han har skrivit sina memoarer. [...] Det var huset bakom det gråa, så det var längre bort. Ja... det är så minnet bedrar. Så hittar man på någon ny grej. Då tror man på det sen."

Så står vi åter framför ett hus, lite mindre, lite äldre. "Såg ni huset tillsammans morgonen efter?" undrar jag.

Nej, eller det minns jag inte. Då ville man bara ut. Här gick man ju själv annars [ofta]. Jag brukade ju gå flera kvarter dit bort och köpa bröd åt mamma ensam. Jag minns det var elaka gossar där, så jag var tvungen att passa mig [Skratt]. Jag vågade inte gå över gatan [...] då skulle de bråka med en. Det är den här kåken. Den kåken. Så att gaveln där, var borta. Den är väl nybyggd. Man kan väl säga att ungefär... kan inte säga hur mycket, men två fönster sannolikt. Det var allt [som var kvar]. Det var som ett dockhus. Ja, så här har en bomb träffat.

Dockhuset

Tidvis återvänder minnen till bestämda gränder, går längs vältrampade stigar, som denna gång är det egna minnets. Till "sin" portuppgång och sitt kvarter återvänder Jaan ofta. Likväl är denna portuppgång inte densamma var gång. Gatorna byter namn och husen skepnad. Jaan noterar förändringarna, dokumenterar dem och återkommer. Följeslagare vid varje återbesök är hans minnen av dessa kvarter. Minnena som pekar ut trappuppgången, husen, vägen till affären. De når fast vissa hållpunkter, kräver av Jaan att han ska söka efter dem och finna dem.²⁵⁹ Igenkänningen leder vägen. Men den känner likväl inte igen sig. Huset är fel hus. Vi söker på nytt. Finner på nytt. Förlorar på nytt. Och börjar om. Platsen skaver och Jaans minnen försätter sitt sökande efter det rätta.

"[We] must ... avoid saying that our body is *in* space or *in* time. It *inhabits* space and time", betonar Maurice Merleau-Ponty.²⁶⁰ Våra kroppar bebor och genomlever platsen och tiden, inte endast lever i

dem. I en fenomenologisk förståelse är platsen främst en levd erfarenhet snarare än en fysisk lokalitet. Baserat på Merleau-Pontys argument pläderar Edward Casey vidare för en distinktion mellan "the site", som "ett kartografiskt anspråk"²⁶¹ och "place memory", minnets plats, en plats som finns till i den levda erfarenheten och inte bortom den.²⁶² Minnets plats är genomlevd, en fysiskt högst påtaglig sådan. Jaans minnen rör sig i dessa kvarter. Hans fötter kommer ihåg sanden mellan tallarna, bunkrarna han lekte i. Hans minne leder oss genom en karta av fasta hållpunkter, som ibland förändrat skepnad och andra gånger inte. Porten är inte densamma som porten från 1944, men i Jaans hågkomst förenas minnets dåvarande port och den nuvarande. Minnets plats är med andra ord ingen sekundär upplevelse av denna fysiska lokalitet. Porten fungerar inte som Prousts madeleinekaka, som återväcker ett avlägset minne. Det är snarare minnet som aktivt söker upp porten. "Moving in or through a given place, the body imports its own implaced past into its present experience: its 'local history' is literally a history of locals" konstaterar Casey.²⁶³ Jaans minnen fungerar i växelverkan med det som kvarteren och husen har att erbjuda under vår promenad. Igenkänningen söker och finner tidvis. Likväl söker Jaan en plats bortom dessa kvarter och hus, byter tidvis ut dem så att de sammanfaller med den inre karta han söker efter. Det sönderbombade huset är fel hus. Jaan söker på nytt och finner på nytt. Han uppväger det mot minnet: "[G]aveln där var borta. Den är väl nybyggd."

Det är inte kvarteret, husen, portuppgången som styr vår vandring i första hand, utan kvarteret, husen och portuppgången så som de erfärits och fortsatt erfars i Jaans minne. De samtalar med tallarna, sanden, husen i förändring och kvarteren i ny skrud. Registrerar förändringen. Växer och omfattar den. Huset som Jaan har erfärit en gång, går nu hand i hand med huset som det uppenbarar sig ett drygt halvsekel senare. Jaan söker efter det "rätta", ett rätta som tar en högst fysisk form. Gaveln var borta. Två fönster var kvar och en trappa i mitten. Jaan ser sitt minnes "dockhus" och uppväger samtidigt sannolikheten mot igenkänningen, resonerar med det nuvarande. Casey betonar att detta växelvisa samspel mellan minnen och den fysiska platsen, är själva fundamentet för minnets plats:

On one hand place is selective for memories: that is to say, a given place will invite given memories while discouraging others. [...]
On the other hand, memories are selective for place: they seek out particular places as their natural habitats.²⁶⁴

Vi vandrar på en specifik plats. Både i bemärkelsen en specifik fysisk lokalitet som öppnar upp för ett samtal med vissa minnen, och en specifik minnets plats som i sin konkretion också bjuder in till vandring. En minnets plats som ritar oss stigar att vandra på, tar oss vid handen och visar oss husen, trapporna, den bortsprängda gaveln. Men som också samtidigt konstant söker vidare, till en erfarenhet inramad och inkapslad av platsen, men inte begränsad till den. Vi står framför vårt senast funna hus och konstaterar: Det var som ett dockhus. Här har en bomb träffat. Utan att för den delen veta om vi har funnit "rätt" hus. Vad Jaan förmedlar är minnet av erfandet av omvandlingen av ett hus till ett dockhus. Minnets plats låter texturerna av denna erfarenhet skymta fram och utvidgar den genom en dialog med dessa kvarter, denna fysiska lokalitet. I *The Memory of Place* konstaterar Dylan Trigg: "[With] place memory, we are concerned with a division of remembering, in which place is not simply the context on which memories hang, but the very texture of the specific content itself."²⁶⁵

"Minnet bedrar" konstaterar Jaan. Bedrar gör det minne som inte känner igen sig. Bedräglig är platsen som skaver. Vad Jaan söker och förmedlar är hans minnesplats, ett erfarenhetens rum, som inte är begränsat till de gator som vi tillryggalägger, de hus vi beskådar. Det är mot en helhet av erfarenheter, sammanbundna med dessa kvarter, som igenkänningen pekar och söker sig under vår promenad. Platsen inkapslar, inte endast det fysiska rum som har erfärits och fortsatt erfars, utan minneserfarenheten i sin helhet. Edward Casey konstaterar vidare:

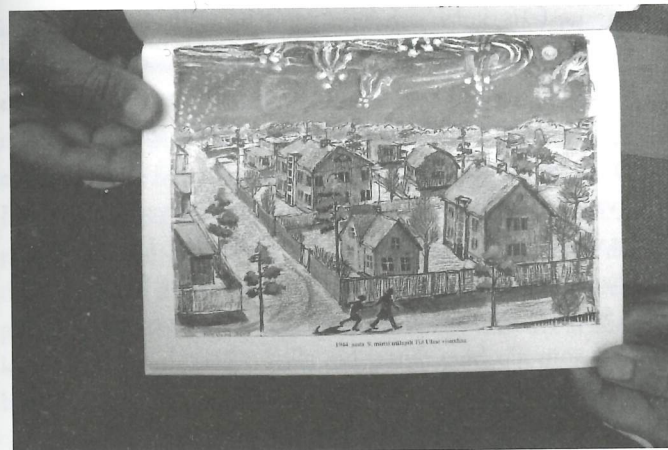
It is the stabilizing persistence of place as a container of experiences that contributes so powerfully to its intrinsic memorability. An alert and alive memory connects spontaneously with place, finding in it features that favor and parallel its own activities. We might even say that memory is naturally place-oriented or at

least place-supported. [...] Unlike site and time, memory does not thrive on the indifferently dispersed. It thrives, rather, on the persistent particularities of what is properly in place: held fast there and made one's own.²⁶⁶

Igenkänningen länkar samman platsens fysiska konkretion med dess erfarenhet, gör den till sin egen. En port från 1944, intill en från 1999, eller 2010. Portarna förändras, men deras förändring understryker på samma gång det specifika i den port som har erfarits och erfars kontinuerligt av minnet. Förändringen betonar förskjutningen mellan dessa minneserfarenheter.²⁶⁷

Den fysiska lokaliteten skaver mot minnets plats. Skyltar med sin förändring och ifrågasätter den. Skavandet leder sökandet vidare och håller samtalen mellan platsen i dess konkreta form och som minnets erfarenhetsrum, platsen som en förflutenhet och som ett närvarande, vid liv. Minnets plats blir varpen som binder samman och som genom sitt inkapslande och sitt skavande väver fram en textur av minnets pågående erfarande.

Således påbörjas och avslutas vår promenad med det som skaver. "[Min kamrat] påstår att vi spelade schack. Det kanske vi gjorde också. Det minns inte jag. [Kvällen] när bomberna föll. Men jag har inget minne av det, jag minns att vi spelade kort. [...] Det är kanske bägge delarna" spinner Jaan vidare innan vi lämnar vårt sist funna dockhus.

Spela schack vs bränna staden

En tid före vår promenad under tallarna, och bland många andra minnen, hade Jaan också berättat om Bombningsnatten och dockhuset. De omfattande bombningar av Tallinn, den 9 mars 1944, återkommer oftast i levnadsberättelser från krigstidens Estland. I sin alldeles specifika konkretion, oftast med tydliga bilder av bombade hus, av fönster som blåste in, av elden som härjade efteråt, betonar minnena både det konkreta och det överkliga. Stillheten i orkanens öga, kombinerad med en vändpunktens krav på uppbrott.

Jaan: Just där vi bodde, det är alltså tallskog och sandmark. Där kom det bomber runt det huset där vi var. Och sannolikt var det så att ryssarna, när de åkte tillbaka, då släppte de, de bomber de inte hade släppt [tidigare] så att säga, för att bli av med dem. För det är bra, ju mindre bränsle [det går åt] och så vidare.

Vi var hemma den kvällen, när anfallet började. Det var små anfall jämt, kan man säga, bomb- och flyganfall. Så ingen brydde sig särskilt mycket. Det var total mörkläggning i stan... så man fick inte ha något ljus och det fanns såna här rullgardiner och de måste vara täta. Sen tror jag att vi hade klistrat såna här klistband [för fönstren], för att rutorna skulle hålla. Nära oss hade jag min

bänkkamrat från skolan och hans yngre bror. Så vi spelade kort där [hemma hos dem den kvällen]. Det var ett mycket enkelt spel, där den som har högre kort slår den andre. Det hette Att bränna staden. [Skratt] Vi spelade det här Bränna staden den där kvällen. Så kom flygsirenerna och vi väntade ut.

Det var alltså på kvällen. Det var fullmåne. Det var väldigt ljust fast det var mars. Då fällde de såna här lysbomber. De ser ut som julgranar som sakta dalar ner. Stora som julgranar. Då ser de var de ska bomba. Det surrade ungefär som... jag vet inte om du har hört, som när bina flyttar bo, alltså när en bisvärm ger sig iväg, då surrar det. Man kan säga att det surrade i hela luften. Det var liksom överkligt. Men man var inte särskilt rädd. I alla fall så tyckte jag att jag skulle gå hem. Fast det var bara två hus bort, så fick min bänkkamrats pappa följa med mig. Så gick vi hem och vi var hemma och var ute på trappan och tittade på det fyrverkeriet kan man säga.

Så började det dundra när bomberna föll. Där det bombades var det 15 kilometer bort ungefär, i Tallinn, kanske till och med 20 kilometer. Så att det var så pass långt bort.

Jag hade väl hört sirenerna förr, men bomb... Man bombade inte den här villastaden. Det var första gången, ja. Och... jag minns inte. Jag var väl inomhus med hela familjen. Mamma lagade mat. Det har hon berättat. Och så hörde hon... När de här bomberna faller så blir det vinande tjutande ljud. Och det hörde hon i köket. Hon förstod att nu var det illa. Så hon slängde sig på golvet. Och därefter så smäller det. Det enda jag minns, är att det var ett stort dunder brak och sen var jag övertygad om att jag var död. Men det var jag inte. Det var någon sorts lufttryck. Man kan säga att fönstren trycktes in. Alla fönster utom på baksidan. Då var det i stora rummet. Ett fönster var helt, men resten, samtliga slogs sönder. Sen minns jag inte, om man satt fanér eller om man slog igen [fönstren], täppte till så gott det gick alltså. Och det var glassplitter i köket som mamma såg och hon såg att hon hade klarat sig. Den närmaste bomben kom 40 meter ifrån, det var en liten gammal bastu eller något sånt där som träffades. [Skratt] Sen hade dörrarna gått

i baklås. Det gick inte att öppna dörrarna. Och det var väl därför jag trodde jag var död. Men det var man inte. Och då gick vi ner till källaren, alltså ett litet källarrum. Det blev inga smällar runt oss mer, men det kom en andra bombvåg, innan vi vågade lägga oss och då var det framåt morgonen. Det är vad jag minns om detta. Jag minns att jag var livrädd. Jag började be till Gud. Alltså... hur gammal var jag? Jag var tio år och fyra-fem månader. Och det var det som var på den natten. Sen nästa dag gick pappa till stan. Han gick till fots, för det gick inga bussar eller tåg. Och det är alltså 15 kilometer. Han såg liken på gatorna och när det brann och sånt här. Och tittade över på sin arbetsplats.

Jag har inte sett några döda överhuvudtaget. Däremot så gick jag ut och ett kvarter bort, kanske ett hus längre bort än där jag spelade Bränna staden, där var ett hus som hade träffats och det var... du vet [som ett] dockhus, det är liksom ett tvärsnitt. Det var ett tvåvåningshus, som man kan säga att det var en tredjedel eller en fjärdedel på ändan. Det var liksom bortklippt. Man såg bord och halva stolar och sängar. Det var en underlig bild. Det är den enda jag minns.²⁶⁸

I benämningens och den pågående översättningens akt söker man länka samman erfarenheten till de ord som försöker uttrycka den, konstaterar filosofen Walter Benjamin. Tidvis flammar kopplingen upp, som en sekund av igenkänning.²⁶⁹ De "rätta" orden, de som kan omfatta och sammanfatta erfarenheten idag, behöver inte vara de rätta imorgon. Därmed fortsätter benämningen och översättningen sitt konstanta sökande efter en sekunds igenkänning.

Jaan minns bombningsnatten, han minns hur han och vännen spelade kort, Bränna staden. Så faller bomberna. Så brinner staden. "Man bombade inte villastaden." Likväl släpptes bomberna. Kanske av praktiska skäl? funderar Jaan. Kanske för att spara på bränslet? En slumpens grymma banalitet? Jaan minns lysbombernas vackra julgranar på den nattliga himlen. Han minns faran och hur den slog ner, "ett hus längre bort", "40 meter ifrån".

66 år senare går vi bland tallar som sträcker sig mot himlen. Det är

mer uppvuxet nu, lummigare. "Himlen kan man inte se lika enkelt längre" konstaterar Jaan.²⁷⁰ Han söker ett dockhus och en bombningens natt. I ett minneslandskap, med himlen dold av dagens tallar och med lysbombernas julgranar framskymtande genom densamma. Det "rätta" huset, den "rätta" gatan fortsätter att gäcka. Och Jaans minne fortsätter att länka den stund när han stod framför ett hus som "hade delats mitt itu", med dessa lummiga kvarter där en räddhågsen tax är enda vakten. Han söker det "rätta". Inte nödvändigtvis det rätta huset, den rätta gatan. Han söker det "rätta" som kan benämna minnet idag. Han söker den igenkänning som kan länka dessa båda pågående erfarenheter. Så minnets plats leder vägen, en stig genom ett kvarter, genom flertalet minnen och erfarenheter. Den erinrar sig det förflutnas rum, drar fingrarna över sinnen som står i relief: den annalkande bombsvärmens surrande, den upplysta natthimlen, fönstren som trycks in, dörren som går i baklås och känslan av att vara död.²⁷¹ Ett rum lika konkret som tallarnas svalkande skugga på vår väg genom kvarteret.

Minnets plats öppnar upp mot andras minnen och väver in de gemensamma fragmenten: vad mor kände, vad far såg, vad bänkkamraten minns. Den söker sig fram genom mellanrummen, mellan skärvorna av minnen, och banar sig en egen stig.²⁷² Minnets plats pekar ut en gavel, både före och efter att den sprängts och återuppbyggts. Och den insisterar på ett kortspel, som kunde ha varit schack, men som lika gärna "kan vara både och".²⁷³

När sommarsolen överglänser vårens grönska, sitter Jaan och jag i var sin trädgårdstol i Sverige. Det har gått knappt ett halvår sedan kvällen han berättade minnet av bombningsnatten och ett par månader sedan vår promenad i de lummiga villakvarteren i Estland. Han har nu läst bänkkamratens memoarer och konstaterar att kamraten nog inte vågade sig på att skriva i sin bok vilket kortspel det handlade om.

Vi spelade faktiskt ett kortspel som heter... det vågade han väl inte skriva i boken [Skratt], det heter Bränna staden. Han tänkte väl att folk tar illa upp. Och vi spelade. Det beskriver han. Han beskriver väldigt bra hur det var fullmåne och de här lysbomberna, som kallas för julgranar, för de såg ut som julgranar när

de föll ner från planen. Det var för att de skulle kunna se precis var de skulle bomba. Hela himlen var full. Vi kom ihåg detta. Det kommer jag också ihåg.²⁷⁴

När Vårt, blir Mitt. När Mitt går hand i hand med Vårt. "Vi kom ihåg detta. Det kommer jag också ihåg." Jaan vet om och betonar när gränsen är passerad, när blickarna sammanfaller. Den levda minneserfarenheten med sitt eget rum, sin unika singularitet, samexisterar konstant med andras likaledes singulära erfarenheter och överlappar dem tidvis.²⁷⁵ På samma sätt som minnets plats utvidgas till att omfatta dagens erfarenhet och inkluderar den i gårdagens, väver den också in dessa parallella minneserfarenheter. Mot mig håller Jaan upp en bild.²⁷⁶ En skugga av en liten Jaan på väg hem till sig, med sin hand i kamratens pappas trygga grepp. Två skuggor i bombningsnatten. Det har bänkkamraten ritat från minnet. Ännu en blick. Ännu en mot vilken man kan väga det "rätta". Ännu en i vilken man kan söka länken till en bombningens natt.

Och minnet fortsätter att insistera på ett kortspel, som kunde ha varit schack. För minnet söker benämna denna, den genomlevda bombningens natt. Av vikt är inte om spelet har varit schackspel för kamraten. För Jaan fortsätter det att vara Bränna staden. Ett kortspel som förutspår den annalkande faran. Som betonar oskuldsfullheten före katastrofen. Innan fyrverkeriet övergår till urblåsta fönster. Kortspelet pekar på ett före och ett efter och fixerar stunden när det hände. När ett barns grymt dock oskuldsfullt benämnda lek, blev verklighet. Stunden då man brände staden. Det signifikanta blir den igenkänning av erfarenheten som kortspelet inkapslar. Kortspelet blir bäraren, i övergången mellan det vardagliga och det överkliga, mellan en erfarenhet och minnet av den, mellan minnet och dess benämning.²⁷⁷

Men nästa dag kommer han och hans bror som är två år yngre [...] hem till oss och då har hans lillebror berättat att då käftade vi om till vilket hus hade bomberna kommit närmast. [Skratt] De hade påstått att det var deras hus och jag påstod att det var vårt.²⁷⁸

Efteråt dividerar man om vem som faran hade kommit närmast. Jaan skrattar åt den löjliga i förhoppningen att få nudda vid den stora farligheten. En fara som redan har nuddat vid en. Så nära var faran och så fjärran långt bort, understryker minnet. Kvar blev en frimärkssamling:

Vi båda samlade förresten frimärken och han sade att när de gick upp [från källaren] då var alla fönstren intryckta och vissa möbler var omkullvräkt och bokhyllor nere, efter den här tryckvågen. Det första han gjorde var att leta efter frimärkssamlingen. Han frågade om jag har kvar min. Ja, jo, det har jag för det enda som var viktigt för mig när vi flydde med stora båten, det var frimärkssamlingen som jag hade i en portfölj. Resten var ointressant. Och jag har album och märkena kvar.²⁷⁹

En frimärkssamling som stannat kvar, en annan som färdats över havet. En frimärkssamling, som förtydligar det stora som skedde, hur det nuddade vid en och lämnade en med detta före och efter. Framärkssamlingen förkroppsligar och konkretiserar vändpunkten. Och ett minne som känner igen sin erfarenhet och sin historia, i ett kortspel, ett dockhus och en frimärkssamling. Ett minne som länkar den stund man stod framför ett hus omvandlat till ett dockhus, med detta nu, dessa lummiga kvarter, dessa sparade frimärken. Ett minne som fortsatt lever i själva detta länkande, i sökandet efter det som kan benämna dess erfarenhet.²⁸⁰

Minnets lämningar

På sommaren förför Östersjön. En blå skimrande spegel, längs med Haapsalus strand. Det kluckar tyst intill mina steg, där jag går i Jaans fotspår. Det var här en frimärkssamling bars upp till båten av en tioåring för snart 70 år sedan och hölls fast i hela vägen till nästa strand. Nu sjunker solen bakom yassen och skiftar det blå till skimrande purpur. Längst ut på strandpromenaden kan man sätta sig på Tjajkovskijs bänk och blicka ut över havet och skymningen till tonerna av 6:e symfonin och Svansjön.²⁸¹ Det sägs att det var härifrån den berömde kompositören hämtade inspiration. Från en stilla Östersjön, vid Haapsalus strand.

Östersjön om hösten, är dock ett annat hav. Nyckfullt och oberäkneligt kantar det flyktens minnen och deras väg. Det som havet skonade eller tog, det som man höll fast vid genom hela färden och det som lämnades kvar på denna strand, ömsom dyker upp ömsom lyfts fram, inkapslande havet och en flykt. En kamrat frågar efter en frimärkssamling längs med Jaans minnesresa. En samling som länkar Haapsalus strand till en ankomstens hamn i Sverige. Som sträcker ut sig och omfattar en annan kvarbliven samling, kamratens.

Till den som följer på hennes minnesresa lyfter Aino fram en vatten-skadad bibel, den som klarade resan och som kapslar in frånvaron av det förlorade, av det bagage som brann upp efter att ha överlevt resan.²⁸²

"Artefaktiska minnen" kallar arkeologen Mats Burström dessa lämningar, konkreta materialiteter som frammanar minnen, lockar fram förflutna erfarenheter och på samma gång länkar till en annan tid.²⁸³ Etnologen Margrit Wettstein argumenterar vidare för deras roll som länkande objekt i ett gränsland, som representanter för en viss erfarenhet och dess försök att synkronisera sitt "mittemellantillstånd" med livet.²⁸⁴ Minnet spårar lämningarna längs med vägen, de av slumpen skonade, de förlorade, de synliga och osynliga. Minnet söker dem, låter dem tidvis bana vägen eller villa bort från den. I det landskap som minnet frammanar, övergår dessa lämningar till en "topografi till vårt inre vara", som filosofen Gaston Bachelard konstaterar i *Rummets poetik*.²⁸⁵ De inreder minnets rum och låter sig sammansättas till nya erfarenhetsrum av minnet.

Artefakter har i en lång forskningstradition tolkats som mellanhänder i minnesprocessen.²⁸⁶ Som länkande objekt och brobyggare mellan olika erfarenheter av tid och rum, inkapslande en minneserfarenhet som de tidvis kan frammana.²⁸⁷ Hågkomst är dock också en process av varande och konstant erfarande. Det minne som föremål "väcker" är med andra ord, och utöver ett frambesvärjande av en tidigare erfarenhet av nämnda föremål, också ett åter-erfarande av detsamma. Andrew Jones argumenterar för att hågkomst via artefakter snarare bör betraktas som ett ömsesidigt och dialogiskt möte mellan individens erfarenhet och föremålets erfarenhet.²⁸⁸ Hågkomsten blir därmed inte endast ett resultat av individens kontemplation och reflektion över en tidigare erfarenhet, där föremålet agerar endast som länk i en inre meditation.

Också föremålet kan tillerkännas ett pågående liv. Vi lever genom tingen och de lever genom oss.²⁸⁹

En barndomens minneskarta illustrerade filosofen Walter Benjamin genom hopfogning av ett stort antal och av varandra oftast oberoende fragment i sin skildring *Barndom i Berlin kring 1900*.²⁹⁰ Här samsas minnen av Tiergarten, pojkböcker och feberns yrselanfall, av solljuset och stadens ljud i innegårdar, med detaljerade skildringar av telefonens inträde i hemmet och konstruktionen av pulpeten som läkaren ordinerade pojken tillsammans med glasögonen. Signifikanta detaljer, tidvis utan speciell innebörd för en utanförstående, men likväl olycksbådande historiska i sin vardaglighet.

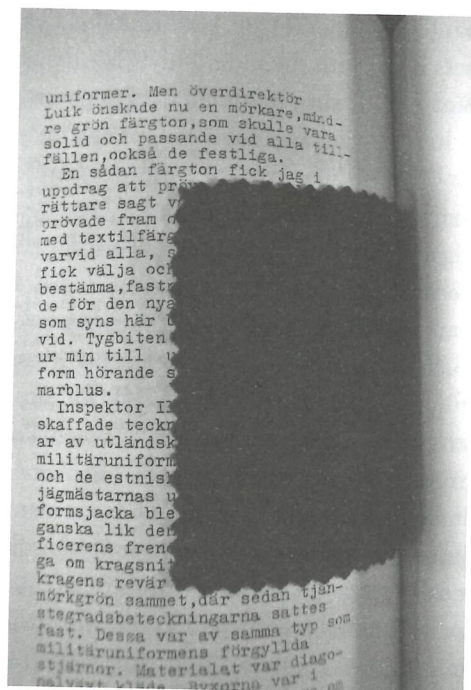
Inte många av dem som använder apparaten [telefon] vet vilka katastrofer dess uppdykande en gång förorsakade familjerna. Den ton telefonen slog an mellan två och fyra, när en skolkamrat än en gång ville prata med mig, var en alarmsignal som inte bara hotade mina föräldrars middagsvila utan själva den tidsålder i vars hjärtpunkt de hängav sig åt den.²⁹¹

Telefonen inkapslar, inte endast ett barns hänförelse över de nya vägar röster färdas på, hur några koppartrådar länkar hans eftermiddagsvärld med kamratens, till föräldrarnas förtret. Den förebådar också en historisk omvälvning, en telefonens erfarenhet av att som föremål ställa en hel "tidsålder" på ända, allsmäktigt gripa in och ändra en generations vanor och ritualer, störa deras siesta. Pojkens och telefonens erfarenheter förenas i minnets sammanvävning. Erfarenheter av inpå huden kännbar materialitet, ljudsignaler och röster genom luren, och en sammanflätning av dem med andra erfarenhetsrum, kamratens och föräldrarnas. Fångade mellan en tidsålder som är på väg att försvinna och en modernitet som träder in med gälla signaler, inkapslar också dessa lämningar hos Benjamin själva minnets akt av sammanfogning av olika tidsskikt via artefakten.²⁹² Sammanvävda förebådar de och förkroppsligar ett historiskt skeende.

I ett mellanrum mellan en strand och en annan, mellan den pågående och den förflutna erfarenheten, mellan historiens strömkantningar och

båtskrovet som bär frimärkssamlingen, pendlar också flyktens lämningar i takt med minnets konstanta sökande. Tidvis bär deras vattenskadade sidor vittne om den resa de varit med om, låter deras erfarenhet skymta fram. Emellanåt kan de väckas ur sin knappt sjuttioåriga dvala med en kamrats fråga: "Har du kvar samlingen?" Åter bär de till den andra stranden, inkapslar en flykt och en historia.

Minnets utvidgade rum förkroppsligas och erfars genom dessa föremål. I följande avsnitt kommer jag att undersöka hur minnet i detta mellanrum mellan materialitet och erfarenhet uttrycker sig, hur det sammanbinder och artikulerar sin historia. I Benjamins tolkning söker minnet läsa av föremål, för att både ge uttryck för sin erfarenhet och sammanbinda den med föremålets erfarenhet.²⁹³ Föremålen för minnenas avläsning har i mitt fält varit av skilda slag. Det har rört sig om allt från kompletta föremål till fragment. Samtliga har varit framlyfta av och laddade med minnen, antingen slumpmässigt, som Jaans frimärkssamling, eller aktivt och under en längre tid, som Ainos bibel. Detta till skillnad från vardagens bruksföremål som i mer subtil form kan associera vidare till och kommunicera med minnen.²⁹⁴ Då mitt syfte främst varit att ta del av de uttrycksmedel som minnena aktivt väljer ut för sina dialoger och under sitt sökande, har jag valt att utgå ifrån den förstnämnda kategorin av föremål. Jag utgår vidare ifrån definitionen av minne, som ett gemensamt erfarenhetsrum där ett flertal personers erfarenheter kan sammanvävas och ingå i samma dialog, och personens intentioner inte är föremål för studien, utan snarare de sätt minnen uttrycker sig på. Av denna anledning analyseras minne och postminne, det vill säga första, andra och tredje generationens minnen, här som sammanvävda erfarenheter och inte som enskilda kategorier.²⁹⁵ I de kommande avsnitten kommer jag dels att titta närmare på hur personens och föremålets erfarande uttrycker sig och vidare hur minnet läser av föremålen, binder samman sin erfarenhet med deras, och därigenom formar och uttrycker en gemensam historia.

En grågrön nyans

Inbundna i en foliant, med förgyllt snitt upptill, ligger Friedrichs memoarer ståtligt på bordet.²⁹⁶ Han hade blivit intervjuad av sin svärson, berättat minnen som hade fått komma till liv, i andra berättelser. Och Friedrich, han hade inte känt igen sig. Det var inte hans minnen, förklarade han och föresatte sig att skriva på egen hand. Detalj för detalj. 422 sidor, renskrivna på maskin av honom själv och nu vackert inbundna, i två band på estniska, och på svenska i dotterns översättning.²⁹⁷

Sidan 286 i varje band är märkt. Som ett litet bokmärke, medbundet mellan sidorna, ligger en grågrön tygbit. Fällan på Friedrichs skogstjänstemannauniform. Han har noga mätt ut det nödvändiga utrymmet för tyget och låtit den maskinskrivna texten löpa runt det.

"Jag visste inte ens att han hade fått med sig skjortan, hade aldrig sett honom ha den på sig här i Sverige. Men jag kände ju igen den. Det

var ju den han förr hade haft på sig varje dag, på väg till jobbet. Det var ju hans arbetsuniform", berättar hans dotter, nästan tre decennier efter Friedrichs bortgång. "Skjortan finns ju på Sagadis skogsmuseum numera, eller det som var kvar av den", lägger hon till leende. "Den skickade min man in senare."²⁹⁸

Själv låter Friedrich tygbitens historia ta sin början på de politiska spelens slagfält:

En annan uppgift som jag arbetade med, var att utarbeta förslag till de statsanställda skogstjänstemännens uniform år 1935. Uppgiften hörde egentligen till flygmajor A.I., som var förordnad militär vid Forststyrelsen. Men innan jag berättar om tjänsteuniformens tillblivelse, måste jag ge en kortfattad överblick över det politiska läget i landet och regeringens och ämbetsverkens struktur och målsättningar.

Det var under president Päts hårdhänta styre, då presidenten satte generaler till borgmästare i städerna och ministrar.²⁹⁹

Så föregås tygbitens historia i Friedrichs memoarer, av förändringar i regeringens styrelseskick, av landsomfattande kampanjer för namnreformer, där namn med främmande klang byts ut mot estniska, och skönhetskampanjer för landsbygden, där folk uppmanas att pryda sina gårdar och trädgårdar med planteringar.³⁰⁰ Detta för att "avleda folk från politiska spekulationer", resonerar Friedrich.³⁰¹ Tillförordnade avsätts. Nya, med militär bakgrund, tillträder. Hela ämbeten förändras. Gårdagens hjältar blir dagens fördrivna. Uppdraget att välja en ny färgnyans för arbetsuniformen tillfaller Friedrich och i uniformen sammanfattar han även de fördrivnas öden och historiens nyck. Tygbiten kantas således av levnadsöden inom Friedrichs egen vardagssfär: revirjägmästaren som avsätts, för sitt engagemang i den lokala avdelningen av Frihetskrigarnas förbund, för att fyra år senare återupprättas och utnämnas till direktör för ett läroverk.³⁰² Uniformer som byts ut och anpassas till den nya tiden.

Från det stora till det lilla, allt ryms inom några sidor och allt ska förklaras innan tygbiten får träda in. Övergången blir saklig. Med samma detaljrikedom beskriver Friedrich uniformen och dess tillblivelse ur minnet:

I förslaget till den nya uniformen fanns en del ändringar i modellen, tjänstegradsbeteckningarna och deras placering samt framför allt färgen. Den gamla uniformen var ljusare och jägargrön, lik andra europeiska länders, som Sveriges och Tysklands skogsuniformer. Men överdirektör Luik önskade nu en mörkare, mindre grön färgton, som skulle vara solid och passande vid alla tillfällen, också de festliga. En sådan färgton fick jag i uppdrag att pröva fram. Eller rättare sagt var det Elsa [min hustru] som prövade fram olika färgtoner med textilfärger, varvid alla, som fick välja och bestämma, fastnade för den nyans som syns här bredvid. Tygbiten är ur min till uniform hörande sommarblus.

Inspektör Ilves skaffade teckningar av utländska militäruniformer, och de estniska jägmästarnas uniformsjacka blev vad jag minns ganska lik den franska flygofficerens french, särskilt i fråga om kragensnittet. En del av kragens revär var klädd med mörkgrön sammet, där sedan tjänstegradsbeteckningarna sattes fast. Dessa var av samma typ som militäruniformens förgyllda stjärnor. Materialet var diagonalvävt kläde. Byxorna var i "breeches"-snitt, dvs bredare om höfterna och sedan avsmalnande neråt, men inte så tvärt som "gallifet"-byxor. Under uniformsjackan kunde man ha en vit eller khakifärgad skjorta med khakifärgad eller svart slips. Till jackan hörde dessutom ett koppel med axelrem. Vid festklädsel använde man dock inte kopplet utan ett ljusgrått sidenvävt representationsbälte med mörkgrönt tandat mönster. Då hade man också långbyxor, vit skjorta och svart slips. Huvudbonaden blev en skärmmössa av militär typ med en kant av mörkgrön sammet. Vintermössan hade sidor av grå persianskinn eller dess imitation och de kunde vikas ner över öronen. Överrocken var en kappa av militärmodell eller också en kortare jacka. Skogvaktarnas och kronojägarnas rockar hade ståkrage. På sommaren fick man använda tunnare ylleblus med ståkrage.³⁰³

Med översvallande noggrannhet lyfter Friedrich fram uniformen, följeslagaren i skogstjänstemannens vardag och interiören till hans eget minnesrum. Konkret inkapslar den årstidernas växlingar, arbetets och festens skilda världar. En tunnare ylleblus till sommaren och en mössa

som omvandlas vintertid med fuskpälsöron. Funktionellt byter uniformen skepnad. Diskret markerar den skiljelinjerna i arbetets tillvaro: skogvaktarnas och kronojägarnas ståkrage. Tygbiten förkroppsligar denna pågående vardag. Den låter memoarläsaren stryka fingrarna längs med texturen, känna fram innebörden av en "tunnare ylleblus". Bjuder in till skogstjänstemannens värld.

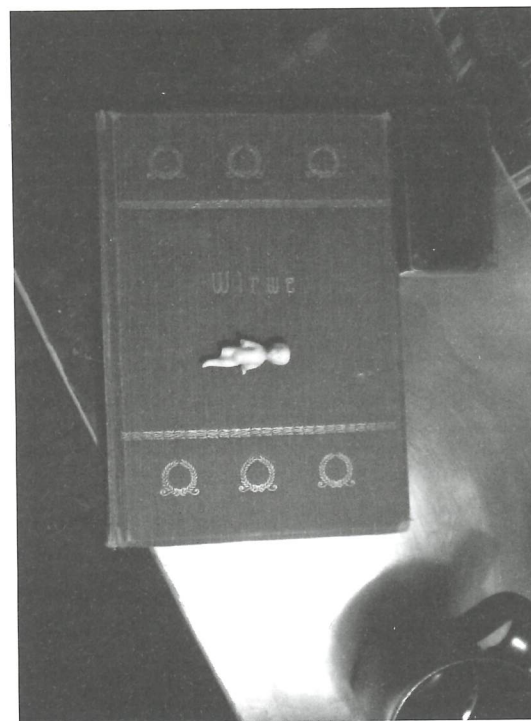
Sinnesintryck blir till förlängningar av kroppens erfarenhet, betonar Maurice Merleau-Ponty.³⁰⁴ "[K]roppen är sammanflätad med tingen" och den värld de inkapslar och bär med sig, konstaterar vidare etnologen Jonas Frykman.³⁰⁵ Tygbiten förlänger och binder genom sinnena samman betraktarens kropp med en minneskropp, en kropp som bokstavligen inkapslar känslan av strävt ylle mot huden sommartid, men också vikten av en ny grågrön nyans.

I Friedrichs minnesrum länkar uniformen vardagen till ett större sammanhang, till en politikens värld av militarisering, till en dialog med andra uniformer i avlägsna geografier. Också uniformen får bokstavligen förkroppsliga denna omvälvningens historia, genom en egen förvandling, genom att anta en ny grågrön ton. Tingen kan tilltala omvärlden genom en mimetik som omfattar hela deras minne, konstaterar Walter Benjamin.³⁰⁶ Tygbiten lyfter fram, utöver känslan, också denna oansenliga nyansering av en färgton, en färgton som inrymmer politikens omvälvningar och binder ihop dem med Friedrichs egna göranden, och artikulerar därmed ett historiens pågående skeende i vardagens lilla sfär. Tygbiten bjuder in till en minnesvärld där såväl kroppen och känslan som politiken och praktiken är sammanvävd.

"[T]ingen 'tänker' i oss", konstaterar Jonas Frykman vidare.³⁰⁷ I Friedrichs minneslandskap blir tygbiten till en anhalt, en hållpunkt som både han själv och hans läsare kan stanna vid och betrakta, känna *på* och känna *av*. Den åkallar inte endast ett minne, utan är själv en förlängning av detta minnes pågående erfärande. Tygbiten förenar minnets erfarenhetsrum, med betraktarens, med en dåtidens vardag och politik, med Friedrichs senare betraktelser av den och ett nutidens erfärande av densamma.

För Friedrich själv blir uniformen, denna kvarleva av flykten, aldrig en minnessouvenir från en tid som flytt, ett bakom plexiglas skyddat

föremål, bevarat för eftervärlden. Först decennier efter hans bortgång genomgår uniformen transformationen till en historisk artefakt och överlämnas av hans efterkommande till ett museum. Friedrich själv klipper sönder sin uniform och lämnar den som minnespår för läsaren att känna genom. Han låter den och dess minne blir vägledaren in i hans minnesrum. Låter den berätta för läsaren om sitt inkapslade minne och sin historia och bjuder samtidigt läsaren att känna sig fram genom tygbiten in i hans minneslandskap. En dubbelriktad rörelse, där föremålet inte endast agerar länk till en förflutenhet, utan även till en pågående erfarenhet som bär sin historia med sig.

Mormor, Majakovskij och president Päts

"Igår kväll var vi och spexade. Hade klätt ut oss och stod och deklamerade en dikt av Majakovskij nedanför en kompis fönster. Så det blev lite sent."

Oskar ursäktar sin trötthet och jag ber om ursäkt för min. Det är söndagseftermiddag. Vi står framför hyllan med fynden. Majakovskij står även här, tätt intill ett porträtt av president Päts.³⁰⁸ Och intill sitter även mormor Virve och ler. Med blommor i hatten och en bukett fläder och rosor i handen. "Visst ser hon vacker ut? Hon dog bara ett halvår senare."

Framför dem radar samlingen upp sig: En keramikskärva, en rostig nyckel, ännu en keramikskärva, en liten docka av porslin. "Den var det riktiga fyndet." Oskar håller upp den lillfingerlånga dockan: "Jag trodde det knappt själv, när jag hittade den." Fynden är från mormor Virves föräldragård i Estland. Oskar har varit tillbaka dit många gånger. Gårdshuset är borta sedan länge. Men i marken har Oskar grävt och fynd har det blivit.

Vi tittar på foton. Två flickor framför en farstu. Snickarglädje virvlar sig runt farstutrappan och volanger runt flickornas vita klänningar. Håret i kurviga skruvar. Sommarljuset bländar dem vita. "Det är mormor Virve. Det är framför gården. Jag tänkte när jag hittade dockan, att tänk, de kan ha lekt med den då. Det måste vara 20-talet någon gång", säger Oskar drömmande. Jag känner på dockan i handen och ser på bilden.³⁰⁹

*

"En grötdocka" skriver jag till Oskar en tid senare.

"Det är en grötdocka", hade en vän, expert på antikviteter, förklarat medan hon kisade mot bilden av porslinsdockan. "Man gömde dem i gröt och den som hittade den skulle bli lyckligt gift längre fram. Som mandel i gröten. Den är nog från 1920 eller 30-talet."

"Tack för informationen om dockan!" svarar Oskar. "Detta är ju faktiskt hemskt intressant! Jag har faktiskt aldrig reflekterat kring vad det egentligen är för en liten figur, men nu när jag vet det är den ännu mer värdefull."³¹⁰

*

Tre år efter söndagskvällen, då vi höll i dockan under mormors, Majakovskijs och Päts vakande blickar, är vi på väg till Virves gård. Den gård som ockuperades av militären och försvann under hårda artilleribeskjutningar 1944.

Jag byggde hennes hem i minnet, frågade om varje sak, om det kom från Estland, om det kom därifrån. Så kunde jag se det för mig precis. För mig blev ju de sakerna extra laddade. De blev som ett sagohus, som man fick föreställa sig. Som porslinsskärvorna som jag grävde upp. Jag tog dem till henne och frågade om hon mindes något, om hon kom ihåg mönstret, kanske hade de varit en del av en servis de hade haft. Men hon mindes inget, inte dem just.³¹¹

Sommarsolen bränner och åkrarna ligger plöjda och kantar gården. "Här mitt i fältet brukade jag leta", berättar Oskar. Ekarna står kvar

mitt på gården och under dem sägs fallna skogsbröder och soldater ligga begravda, sex stycken.³¹² "De finns ju överallt. Alltihop var ju slagfält, så de ligger begravda lite varstans."

Om kriget och flykten pratade mormor Virve nästan aldrig. Vad hon mindes var den glada barndomen och sagohusen, lägenheten inne i stan och gården ute på landet. Hemmet i Sverige bar på spåren och efter spåren sökte också Oskar.

Jag minns morfars skåp. Han hade ett högt skåp, långsmalt. 'Tackar och bockar', det sa morfar alltid efter maten och så försvann han ner till källaren, eller till sitt rum, började snickra eller vad som helst. Han var inte så social då. Berättade inte så mycket. Det var mormor som berättade hela tiden. Var alltid så glad, så glad. Och berättade om och om igen. De andra hade tröttnat, lyssnade knappt. Men jag älskade hennes berättelser. Hon lät mig titta överallt, rota i alla skåp så mycket jag ville. Men det var något med morfars skåp. Det var inte så att han hade sagt att man inte fick, men man kände på sig att morfars saker skulle man inte röra. Jag tittade nog nån gång ändå i smyg, men inte mycket.

Jag bodde i deras hus sommaren efter att han hade gått bort. Det var nog ett sätt att bearbeta sorgen. Då fick jag för mig att titta på morfars gömmor och i skåpet var breven! Alla brev som han hade fått när han var finlandspojke.³¹³ Och en del var till och med öppnade. De hade skickats till hans brors adress. Hans bror dog ju i kriget. Jag tror de öppnade var från efter hans död, att morfar hade fått dem efter hans död och inte velat öppna dem. Jag har inte kontrollerat det med datum och så, men jag tror det. Då tog det emot att själv öppna dem. De som varit öppnade sedan kriget.

Det var också då jag hittade lådan. Den var på ett helt otippat ställe. I källaren mitt bland all bråte, skruvar och muttrar och sånt. Där var morfars märken som finlandspojke, hans axelmärken och uniformsknappar.³¹⁴

Oskar söker. Han söker det förlorade. Mormor, Majakovskij och Päts. En rysk poet, en estnisk president och en mormor fördriven från Est-

land av den sovjetiska ockupationen.³¹⁵ Vi ser på bilderna av dem och de ser tillbaka. Oskar söker de fördrivna. De fördrivna söker varandra. En poet i onåd. En i fångenskap och landsförvisning avliden president. Och en mormor fördriven från grötdockans gård. Som en ambivalensens resumé står de intill varandra, var och en allena i den politiska aura som historien tilldelat dem, och förenade i spåren av dess drabbande hand. Alla prydligt uppradade inför fynden: skärvor av ett annat liv.

Oskar läser Majakovskijs dikter, mormor Virves dagböcker och Päts memoarer. Tillsammans känner vi på de skrovliga kanterna som de utrivna sidorna har efterlämnat i mormors dagbok. Vi ser på hennes bild medan vi håller grötdockan i handen. Grötdockan som hon kan ha haft i sin mun för ett knappt sekel sedan. En grötdocka, som Oskar inte visste var en grötdocka. Endast ett fynd begravt i jorden på den förlorade gården.

Ting som "fysisk förnimmelse", kan växa och omfatta den kroppsliga erfarenheten av minnet.³¹⁶ De kan bli till förlängningar av en uniforms sträva känsla mot huden i en tid av förändringar. Eller en porslindockas skörhet mot jorden den legat begravd i. Grötdockan bär på skörhetens fysiska förnimmelse, men också på en minnets mimetik av en barndomens gård, ett sagohus.³¹⁷ Den bär på en ung flickas drömmar före och bortom ett krig. Begravd i jorden, där lite varstans också en och annan soldat ligger begravd, inkapslar grötdockan också ett krig och förlusten av samma gård.

Grötdockan bär på det tvetydiga. Den bär både på sagan och mar-drömmen, men också på beröringen och avsaknaden av den. Mormor mindes inte just dessa skärvor. I hopp om en igenkänning hade Oskar frågat om och om igen. Grötdockan blev ett senare fynd. Först efter mormors bortgång, gav den sig till känna.³¹⁸ Den beröring som Oskar sökte uteblir. Varken grötdockan eller skärvorna bär bevisets börda. Ingen av dem är Virves minnessouvenir. Ingen av dem är direkta vittnen till en tidigare konkret händelse ur mormoderns liv. De inkapslar likväl en jordens beröring. Det är endast på gården som Oskar söker, i dess jord.³¹⁹ Ett fynd från en sagans värld, begravt på en krigets kyrkogård, placerat mellan mormor, Majakovskij och Päts. Det är ett mellanrummets tillstånd grötdockan förkroppsligar, snarare än ett minne av en konkret händelse. Placerad mellan olika representationer, mellan olika lager av tid, olika generationer, mellan jordens konkretion och avsak-

naden av mormors beröring, är det också ett mellanrummets minne den förnimmer.

Genom omplaceringar och malplaceringar kan tingen ge sin tvetydiga förnimmelse till känna, argumenterar Jonas Frykman.³²⁰ En docka, stor som en mandel, hemmahörande i en tallrik gröt en julafton, ligger nu på en hylla, mellan min och Oskars blickar och mormors, Majakovskijs och Päts. Först i sin placering i detta mellantillstånd, talar grötdockan, låter förnimma både ett före och ett efter, sammanväver Virves minnen av gården med Oskars sökande efter hennes minnen. Att konstant skifta perspektiv, förstora och förminska, att omplacera och malplacera ting och föremål, är en del av samlarens strävan att ge tingen nytt liv, att möjliggöra en avläsning av deras mimetik och deras inkapslade minne, konstaterar Walter Benjamin.³²¹ Rörelsen är dubbelriktad, föremålen agerar som länkar till minneserfarenheten under minnets sökande. På samma gång bär föremålen på egna minnen och egna beröringar, som låter sig läsas av och inkluderas i minneserfarenheten. Oskars minnen av mormor Virve, söker efter hennes minnesskärvor. Han låter sitt minneserfarande möta mormoderns genom tingen. Hans minnets sökande samlar på föremål, använder sig av dessa för att konstant fokusera blicken, rikta erfarenheten i mormor Virves minnets riktning, men på samma gång är minnet medvetet om att föremålen inte utgör artefakter tagna ur Virves minneserfarenheter. Minnet betonar denna ambivalens, genom att tillfoga bilden en oskärpa och osäkerhet, genom att placera skärvor och grötdockan i ett mellanrum mellan Virve, Päts och Majakovskij, mellan olika blickar och skavande kontexter. Föremålen tilldelade kontext är detta ambivalensens mellanrum. Skärvorna erbjuder också i sig själva, osammanhängande glimtar av tidigare liv, som genom minnets sökande sammanfogas till nya konstellationer. I dessa nya sammansättningar inkapslar de både sina tidigare erfarenheter och öppnar upp för minnet att läsa in nya erfarenheter i dem. Genom denna process av ständig förnyelse skapar dessa sammansättningar också en resonans mellan minnet och tingen. Caitlin DeSilvey konstaterar: "Associative pathways link these physical fragments into plausible alignments, a might-have-been that refuses closure and yet makes visible otherwise illegible scrapes of text, fabric, metal, bone."³²² Minnets avläsning av och sammansättning

av dessa fragment och deras tidigare liv, betonar genom dessa ständiga omkontextualiseringar, de tidigare erfarenheternas komplexitet och mångbottnade karaktär, tillika den ambivalens de inkapslar.³²³

Tvetydigheten är dock inte endast resultatet av föremåls saknade beröring med Virves minnen. Morfaderns undangömda låda med "memorabilia", minnessouvenirer, bär på samma ambivalens. Alyssa Grossman argumenterar för att föremål bortglömda i olika garderober, till skillnad från föremål framlyfta som minnesartefakter, saknar den laddning som minnet ursprungligen har gett dem och kan därmed paradoxalt nog fungera som direkta länkar till tidigare erfarenheter.³²⁴

Uniformsknapparna och märkena från kriget i morfars låda förkroppsligar föremåls inneboende ambivalens. De är tömda på sin minneskontext och därmed den laddning de ursprungligen kan ha haft för morfaderns minneserfarenheter. För Oskars minnens sökande agerar de däremot som förkroppsligade och konkreta länkar till minnen av morfadern, men också av dennes vistelse i skogen under ett krig. Minnet läser av föremåls minne och inkluderar dem i sitt eget erfärande. I sin avsaknad av tidigare laddning, erbjuder föremålen en omplacering av just deras laddning. I mellanrummet mellan olika laddningar och skilda kontexter, blir föremålen till förkroppsligade tvetydigheter och erbjuder minnet att läsa av sin egen erfarenhet av ambivalens i dem.³²⁵

Föremåls framlyfta tvetydighet är med andra ord både ett resultat av Oskars minnens aktiva omplaceringar av dem, men illustrerar också ett föremåls mellantillstånd och den tvetydighet de inkapslar.³²⁶ I sin sammanflätning av föremålen med egna erfarenheter, betonar minnet sin egen process av erfärande som ett tillstånd av tvetydighet. Minnet talar därmed både genom, men också utifrån föremålen och sin erfarenhet.

Minnet söker efter specifika lämningar eller tar upp de spår som kantar dess väg, sammanflätar sitt erfärande med deras och låter deras tala genom sitt. Därigenom banar det levda minnet sig en egen stig. I skavande och omplaceringar, i förskjutningar av tid och rum, makar sig minnets sökande ett rum för erfärandet. Sammanflätat med kollektivets berättelser, med platser och föremål, läser minnet av deras erfarenheter, men förnimmar på samma gång sin egen, och inkapslar den i sin vandring längs med deras spår. Det skapar sig ett eget rum.